

ԽԱԶԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

XIV-XV ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ ԼԵԶՎԻ ՀՆԶՅՈՒՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

XIV-XV դարերի հիշատակարանների լեզվի հնչյունական համակարգն աչքի է ընկնում տարածությունում, որ բնական պետք է համարել լեզվի զարգացման միջինհայերենյան փուլի համար: Հնչյունական համակարգի այս բազմազանությունը բացատրվում է մի կողմից գրաբարի և ժամանակի գրական լեզվի, մյուս կողմից բարբառների և ժողովրդախոսակցական լեզվի ազդեցությունում: որքան էլ գրիչները փորձել են հարազատ մնալ գրաբարին, այնուամենայնիվ, ժամանակը, ինչպես նաև գրավոր ու բանավոր խոսքի միջև եղած զգալի տարբերություններն իրենց կնիքն են թողել հիշատակարաններում:

Հիշատակարանների հնչյունական համակարգում վկայված երևույթների քննությունը պահանջում է որոշակի զգոնություն, քանի որ բազմաթիվ են գրչագրական և ուղղագրական սխալները, որոնք առաջին հայացքից կարող են տարբերվել և շփոթ առաջացնել: Մյուս կողմից բարբառների գործոնի առումով հնչյունական երևույթների քննության հարցում շատ կարևոր է տեղայնացումը, սակայն հիշատակարանների դեպքում պետք է նկատի ունենալ, որ գրիչները կարող էին տեղափոխվել մի վայրից մյուսը՝ ստեղծելով նորանոր մատյաններ: Ուստի և, ինչպես գրում է Հովհաննես Մուրադյանը. «... ձեռագրերի մեջ հանդիպող լեզվական երևույթները միշտ չէ, որ պետք է հատկացնել այն վայրի լեզվին, որտեղ կատարված է ձեռագրի ընդօրինակությունը: Շատ հաճախ գրիչը (արտագրողը) ծնունդով այլ վայրի ներկայացուցիչ է, և հասկանալի է, որ նրա արտագրած ձեռագրում թույլ տված լեզվական շեղումները ոչ մի առնչություն չունեն ձեռագրի արտագրության վայրի լեզվի հետ»¹: Ահա մի այդպիսի վկայություն, որ փաստում է գրիչների «հեռագնա» աշխատանքի մասին՝ ընդօրինակման համար լավ ձեռագիր գտնելու նպատակով. «...զի գնաց աշխատութեամբ ի յերկիրն Բալուայ՝ աղաթատեղն Մեսրոպայ՝ ի գիւղն, որ կոչի Թըրխէ, զի անդ կայր արինակ քաջ քարտուղարին Գրիգորի, որ մականունն Խոյ կոչի, զի էր ձեռագրագիրն իւր, ...զի դըժար կու տաին զհանց արինակն, և յորժամ բերաւ, գրեցաւ ուրախութեամբ» ՓԵ, Գ, 11: 1302 թ. մեկ այլ հիշատակարանում գրիչը տեղեկացնում է, որ ձեռագիրը գրվել է տարբեր վայրերում, և երբեմն որոշ հատվածներ մուծվել են այլ գրիչների կողմից ևս:

¹ Հ. Մուրադյան, Հայոց լեզվի պատմական ֆերականություն, հ. 1, հնչյունաբանություն, եր., 1982, էջ 15:

«Քայց առաջին սկիզբն գրութեան սորա եղև ի գաւառին Վայոյձոր կոչեցեալ, ի սուրբ և ի գերահռչակ ուխտն Գլածոր անուանեալ...: Արդ, զկէս Մեկնչի Սաղմոսիս գրեաց սոյն այր, և ապա սակաւ ինչ այլ ոմն՝ Վարդան անուն, ի նահանկէն Կիլիկիոյ...: Եւ եղև աւարտ գրչութեան սորա յԱյրարատեան նահանկիս՝ յաստուածարնակ և ի գերահռչակ սուրբ ուխտս Թեղեմեաց...» ԺԳ,6:

Մեր աշխատանքի ընթացքում փորձել ենք մշտապես կարևորել այս հանգամանքը սխալ ընդհանրացումներից հնարավորինս խուսափելու համար:

Հիշատակարաններում գրիչների լեզվի հնչյունական բնութագիրը վերականգնելու համար վկայված օրինակներով քննենք հնչյունափոխական երևույթները.

Չայնավորներ. Ա: Հայտնի է, որ գրաբարում ա-ն համարվում էր կայուն ձայնավոր, այսինքն՝ շեշտափոխության հետևանքով գրեթե փոփոխության չէր ենթարկվում, պատկերն այլ է հայերենի զարգացման հաջորդ փուլում: Ա ձայնավորի մի քանի որակական փոփոխություններ են վկայված XIV-XV դարերի հիշատակարաններում.

1. **Միջնավանկի ա-ի անկում** - քաղաք>քաղքի ԺԳ,355, պակասեց >պակսեց ԺԵ,Բ,75, ասացէք>ասցէք ԺԵ,Բ,127, էժանութիւն>էժնութիւն ԺԵ, Ա, 280, հարևանցի>հարևնցի ԺԵ,Ա,386 չհաւատամ>չաւտամ ԺԳ,589, հասկանայ>հասկնայ, ուսանող>ուսնող ԺԵ,Գ,25, թանաքի>թանքի ԺԵ,Գ,31, տաւրին>տաւրին ԺԵ,Գ,34 և այլն: Եթե XIV դարի հիշատակարաններում ա-ի անկման ընդամենը 2 վկայություն ենք գտնում (քաղաք>քաղքի, չհաւատամ >չաւտամ), ապա XV դարի հիշատակարաններում այդ երևույթը առատորեն վկայված է: Համեմատության համար նշենք, որ XIV դարի հիշատակարաններում նշյալ երկու վկայությունները սահմանափակվում են մեկական օրինակով, իսկ XV դարի հիշատակարաններում մեր հաշվարկներով «քաղքի» ձևը վկայված է 5, «ասցէք» տարբերակը՝ 9 տարբեր հիշատակարաններում: Նույն շրջանում վկայված է նաև մի հետաքրքիր ձև՝ ացին տարբերակով. «Այս ճառս գրեցաւ Ացին, թէ տէրն վաղաճեցաւ...» ԺԵ,Բ,360 (1474 թ., Վայոց Ձոր): Առաջին հայացքից այն կարող է սխալագրություն թվալ, սակայն այդպես չէ, քանի որ անցյալ կատարյալի հոգնակի երրորդ դեմքի այս ձևն ունի այլ վկայություններ ևս: Սույն բառաձևը կրկին կարելի է բացատրել առաջին քայլում միջնավանկի ա-ի անկմամբ, իսկ երկրորդ քայլում ց-ից առաջ ընկնում է նաև ա-ն՝ ասացին>ացին>ացին: Որ փոփոխությունը հենց այս ճանապարհով է ընթացել, ապացուցվում է վկայված ասցէք ԺԵ,Բ,127 տարբերակով, որտեղ առկա է ասացէք>ացէք հնչյունափոխությունը:

2. **Ա>ը** - նահանջել>նրհանջել ՄՄ 6262, 355բ (1426 թ., վայրը անհայտ): Հնչյունափոխության այս տեսակն առավելապես հատուկ է արևելյան բարբառ-

ներին, սակայն քննվող դարաշրջանի հիշատակարաններում այն սահմանափակվում է նշյալ մեկ օրինակով²:

3. Մեկ օրինակով է վկայված նաև ա>ե հնչունափոխությունը. «...և մեր յոյժ երելաաւորին» ԺԳ,75:

Ե ձայնավոր: 1. Այս ձայնավորը կայուն հնչյուն է և հայերենի զարգացման բոլոր փուլերում էլ աչքի է ընկել հնչունափոխության մասնակի դեպքերով և, որպես կանոն, սահմանափակվել է դե>դիլի տարբերակով, որտեղ ե>ի հնչունափոխությունը հարում է է-ի հնչունափոխությանը³: 1311թ. Սիսում ընդօրինակված մի հիշատակարանում վկայված է Իգիպտոսի ձևը⁴, որտեղ բառասկզբում ունենք ե>ի հնչունափոխություն, որը կարելի է բացատրել վերոնշյալ օրինաչափությամբ: Նույն երևույթն է նաև՝ երեց>իրիցու ԺԳ,330, իրիցական ԺԳ,348, իրիցկին ԺԵ,Ա,616 բառերում, որտեղ ե>ի հնչունափոխությունը գործում է բառասկզբում և բառամիջում:

2. Մի քանի օրինակով վկայված է ե>է հնչունափոխությունը, ինչպես՝ չեմ հիշել ԺԳ,22, տվէր է ԺԵ,Ա,314, չէ դիպէր ԺԵ,Բ,144, խնդրէցեմ ԺԵ,Գ,423: Այս փոփոխությունը պետք է բացատրել ե և է ձայնավորների հնչույթային մերձավորությամբ, որի մասին նշել ենք վերևում: Հավելենք նաև, որ հակառակ երևույթը՝ է>ե, խիստ սահմանափակ կիրառություն ունի: Հիմնականում հանդիպում է տեր և նրանով բաղադրված բառերում, ինչպես՝ տեր ԺԵ,Ա,550, տանուտեր ԺԳ,226, տերութիւն ԺԵ,Ա,176 և այլն:

3. Ե ձայնավորի հնչունափոխական մյուս տարբերակը սղումն է, որը գալիս է դեռևս գրաբարից, սակայն նույնիսկ այս շրջանում միշտ չէ, որ ե-ն սղվում էր: XIV-XV դարերի հիշատակարաններում ե-ի սղման վկայություններ չենք գտել: Սխալագրության հետևանք պետք է համարել ե>ա հնչունափոխությամբ «տխաղծ» բառը. «...տխաղծ մտամբ և տարտամ լեզուա...» ԺԳ,591: Հավանաբար դարձյալ սխալագրություն է «հրըտակ» ԺԳ,27 բառը (ե>ը), որ սահմանափակվում է այս մեկ օրինակով:

Է ձայնավոր: Հիշատակարաններում առատորեն վկայված են է>ի հնչունափոխությամբ բառաձևերը. հնչունափոխության այս տեսակը տարածված էր և՛ գրաբարում, և՛ միջին հայերենում մէջ>միջի ԺԳ,107, սէր>սիրոյ ԺԳ,593, բանասէր>բանասիրաց ԺԳ,601, հրեղէն>հրեղինաց ԺԵ,Ա,13 և այլն: Մեկ անգամ վկայված է «մէջերկրայս» (ԺԳ,51) բառը, որտեղ սպասվող է>ի հնչունափոխությունը չի կատարվել: Դարձյալ մեկ վկայվածություն ունի է>ա հնչու-

² XV դարի հիշատակարանների առաջին հատորում այս ձեռագրից նշված է հիշատակարանի մի մասը միայն. բացակայում է «փառատրական» հատվածը, տե՛ս ԺԵ,Ա,354:

³ Հ. Մուրադյան, նշվ աշխ. էջ 74:

⁴ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, կազմեց Անուշահան վարդապետ Դանիէլեան, Անթիլիաս, 1984, էջ 37:

նափոխությունը՝ «պակին» (>բէկին) ԺԵ,Բ,30 ձևով («...յիշխանութեան Սուլէյման պակին...»): Միգուցե սխալագրության հետևանք է:

Սակավաթիվ վկայվածություն ունեն ձայնավորից առաջ է -ի անկման կամ սղման դեպքերը, ինչպես՝ «Թ՛իմ հայրն ու մայրն...» ԺԵ,Գ,21 կամ «...Տես թ՛ինչ արար ...» ԺԵ,Գ,22: Երկու դեպքում էլ գործ ունենք թէ շաղկապի է ձայնավորի անկման հետ, որն արտահայտվում է ապաթարցով: Սա կարելի է բացատրել նաև արտագրության կրճատ գրության պահանջով, որը միշտ կարևոր հանգամանք է եղել ձեռագիր գրելու ժամանակ:

Ի ձայնավոր: Ամենատարածված հնչյունափոխական երևույթները վերաբերում են ի ձայնավորին, որը թույլ հնչյուն էր և շեշտից կախված:

1. **Ի>ը:** Շեշտի դիրքային փոփոխության հետևանքով Ի-ն ամենից հաճախ վերածվում է գաղտնավանկի ը-ի, որը հիշատակարաններում երբեմն գրվում է անկախ տողադարձից: Նշենք այդ հնչյունափոխության մի քանի օրինակներ՝ միտք> մտաք ԺԳ,7, ձեռագիր> ձեռագրէս ԺԵ,Ա,12, սիրա> սրտի ԺԵ,Ա,60, գիր> գըրեցի ԺԵ,Ա,285 և այլն:

2. **Ի+ա:** Բառաբարդման ժամանակ բառավերջի Ի-ն և հոդակապին միանալով ձևավորում է նոր հնչյուն՝ ե, ինչպես՝ հոգեհանճար ԺԳ,7, հոգեզան ԺԳ,337, հոգեհրաւէր ԺԳ,489, բարեգարգութիւն ԺԳ,264, գերեփրկանք ԺԵ,Ա,389 կամ սղվում է, ինչպես կենդանախարուկեալ ԺԳ,240 և այլն: Մեկ հետաքրքիր ձև է վկայված 1316թ. Կիպրոսում կազմված ձեռագրի հիշատակարանում բարպաշտ ԺԳ,124 տարբերակով (փխ. բարեպաշտ): Սա կարելի է բացատրել բառակազմության ժամանակ «բարի» առաջին բաղադրիչի վերջնավանկի Ի-ի անկմամբ և անհոդակապ բարդությանմբ:

3. Որոշ դեպքերում Ի-ն շեշտի դիրքի փոփոխությամբ սղվում է, ինչպես՝ երկնահանդէս ԺԳ,263, գեղեցկայարմար ԺԵ,Ա,413, ռամկաց ԺԵ,Գ,70 և այլն:

4. Մեկ անգամ վկայված է Ի>ե հնչյունափոխությամբ պեղծ բառը՝ «Այս պեղծ խորհուրդս, որ կայ ի յիս...» ԺԵ,Բ,27: Դարձյալ մեկ օրինակով է վկայված Ի>ա հնչյունափոխությունը՝ «դժնա» (ԺԳ,51), որը հավանաբար սխալագրություն է:

Ու ձայնավոր: Գրեթե նույն օրինաչափությամբ հնչյունափոխությունների է ենթարկվում նաև ու ձայնավորը:

1. Առավելապես նկատելի է ու>ը հնչյունափոխությունը, բառակազմում յըղղորդ ԺԳ,156, յղարկէ ԺԵ,Բ,282, բառամիջում հուր> հրոյ ԺԵ,Ա,12, խունկ >խնկալի ԺԵ,Ա,12, սուրբ> սրբասնունդ ԺԵ,Ա,60, և այլն:

2. Մեկ անգամ վկայված է ու>ո հնչյունափոխությամբ ուրիշ> որիշ ձևը ԺԳ,157: Դժվար է ստույգ նշել՝ արդյոք սա բարբառային երևույթ է, թե ուղղագրական շփոթ: Հիշատակարանի գրչության վայրն էլ նշված չէ:

3. Ու ձայնավորը վկայված մեկ օրինակում բառասկզբի դիրքում ընկել է նրկեն ԺԴ, 546: Ձայնավորի այս անկումը բացատրվում է հարևան ձայնորդներով, սվյալ դեպքում ղ-ով, և առավելապես հատուկ է բարբառներին⁵:

Ո ձայնավոր: Քննվող աղբյուրներում ո-ի փոփոխության մեկ-երկու դեպք է վկայված. ո-ի սղման օրինակ է պարնութին բառը, «...ի պարնութին Ջահանշայի...» ԺԵ, Բ, 168: Ո>ու հնչունափոխություն է կատարվել կաթաղիկու ԺԴ, 68 և Լամպրուն (ն.տ.) բառերում:

Ը ձայնավորի հնչունափոխական տարբերակներ քննվող աղբյուրներում չենք գտել:

Ձայնավորներից անցնեք հիշատակարաններում գրաբարյան երկբարբառների ու եռբարբառների փոփոխություններին, որոնք աստիճանաբար ձգտում էին պարզեցման.

Այ - Հայտնի է, որ գրաբարյան այ երկբարբառը ժամանակի ընթացքում կրում է երկու կարգի փոփոխություն՝ այ>է և այ>ա: Ըստ որում, ինչպես նշում է նաև Հովհաննես Մուրադյանը, այ>է փոփոխությունն առավելապես հատուկ է արևելյան բարբառներին, իսկ այ>ա փոփոխությունը՝ արևմտյան բարբառներին⁶: Հիշատակարաններում վկայված են այս երկբարբառի նշյալ երկու փոփոխություններն էլ: Այսպես, XIV-XV դարերի հիշատակարաններում ամենահաճախ կիրառությունն ունեցող հայրապետ բառը հանդիպում է ինչպես հարպետ, այնպես էլ հե(է)րպետ տարբերակներով: Սակայն հետաքրքիր է, որ երբեմն այս ձևերը կարող են զուգորդվել միևնույն հիշատակարանում: Օրինակ՝ 1356 թ. Ղրիմում ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանում կողք կողքի վկայված են հարպետ ԺԴ, 421 և հերպետ ԺԴ, 420 ձևերը: Տվյալ դեպքում խնդիրը տեղայնացման հարցն է, որը բավական դժվար է: Գրիչների անընդհատ տեղափոխությունները վանքից վանք թույլ չեն տալիս լիարժեք պատասխանել հնչունական փոփոխությունների տեղայնացման հարցերին: Ավելին, այս շղթայում հայրապետ>հե(է)րպետ, ինչ-որ փուլում բարբառային հ>խ հերթագայությունը ձևավորվել է խերպետ տարբերակը («Յիշեսչիք և զուսուցիչն մեր՝ զտէր Գորգն և զՄկրտիչ խերպետն...» ԺԵ, Բ, 70), սրանից էլ իր հերթին ավելի ուշ կազմվել է խերպետ (կամ խերապետ) անձնանունը, որը տարածում է գտել բազմաթիվ վայրերում, ինչպես. «...և հանգուցեալ ի Քրիստոս եղբարն խերապետին» ԺԵ, Ա, 479 (Խիզան, 1437թ.), «Խարձեալ յիշեցիք զհոգևոր հայրն մեր խերապետ...» ԺԵ, Բ, 303 (Աղթամար, 1470թ.): Նշենք այ երկբարբառի փոփոխության (այ>է և այ>ա) մի քանի օրինակներ ևս՝ այ>է - բառասկզբում այն>էն ԺԵ, Բ, 240, բառամիջում ցանկանայր>ցանկեր ԺԴ, 207, սկետայր>սկետեր ԺԵ, Բ, 144, գայն>զէն ԺԵ, Բ, 169, փայտ >փէտ ԺԵ, Բ, 361, լուսանայր>լուսաներ ԺԵ, Բ, 362, կարդայր>կարդէք ԺԵ, Բ, 447, կա-

⁵ Հ. Մուրադյան, նշվ. աշխ. էջ 91:

⁶ Հ. Մուրադյան, նշվ. աշխ. էջ 155:

նայք>կանկ ԺԵ, Գ, 290, այ>ա - բառամիջում մայր>մարն իմ ԺԴ, 27, կար-
դայք>կարդաք ԺԴ, 518, բարձրանայք>բարձրանար ԺԴ, 102, բառավերջում
«...եղբար իմոյ Յակոբա, ես բուռոյ իմոյ Աւաք տիկնա...» ԺԴ, 43, «...իմաս-
տանա, քաղցրանա կամն...» ԺԵ, Գ, 397 և այլն: Վերոնշյալ օրինակները ցույց
են տալիս, որ այ>ա, այ>է հնչյունափոխությունը լինում է ոչ միայն բառի
ուղիղ ձևերում, այլև ա լծորդության բայերի սահմանական ներկա և անցյալ
ժամանակաձևերում:

Ա - Հիշատակարաններում նկատելի է հնչյունական հետևյալ հետաքրքիր
երևույթը՝ կապված գրաբարյան աւ երկբարբառի հետ: Հայտնի է, որ ուշ շրջա-
նի գրաբարում այս երկբարբառը փակ վանկում սկսվել է արտասանվել [օ],
այսինքն՝ աւր-[օր]⁷: Իսկ ավելի ուշ այդ երկբարբառի հնչյունափոխությունը
հանգեցնում է նոր ձայնավորի փոփոխության՝ օ: Աւ>օ հնչյունափոխության
սկիզբը ընդունված է համարել 10-12-րդ դարերը⁸: Այդ շրջանից սկսած՝ աւ երկ-
բարբառը գրության մեջ արդեն հիմնականում արտահայտվել է «օ»-ով (կա-
րօտ, աղօթք և այլն): Սակայն պետք է ասել, որ աւ>օ համապատասխան
հնչյունափոխության համաբանությունը «օ» է գրվել նաև այնպիսի դեպքերում,
որտեղ աւ-ը չի ունեցել երկբարբառային արժեք և չի հնչվել որպես [օ] (գրա-
բարյան գերծղարտություն): Օրինակներ՝ մերձօր ԺԵ, Ա, 323, ստացօ ԺԵ, Ա, 399,
կրօնօրի ԺԵ, Բ, 15, օետում ԺԵ, Բ, 357, կամեցօ ԺԵ, Բ, 358 և այլն:

Հետաքրքիր մի օրինակ է վկայված 1471 թվականի Հավուց Թառի մի ձե-
ռագրում. «...զնկարօղ և զկազմօղ յիշեսջիք» ԺԵ, Բ, 315: Ծանոթագրության մեջ
նշված է, որ նախապես գրված է եղել «նկարաւօղ»: Սա ցույց է տալիս, որ
ենթակայականի -աւղ վերջավորությունը չի գիտակցվել, որի համար էլ
կրկնակի ենթակայականի վերջավորություն է ավելացվել (աւղ+օղ): Պետք է
նշել, որ թեև քննվող աղբյուրներում առատորեն վկայված են աւ>օ հնչյունա-
փոխության օրինակները, սակայն աւ երկբարբառը կիրառության տեսանկյու-
նից գերակշռում է:

Եա - Այս երկբարբառի դիմաց շեշտի անկմամբ կամ շեշտի դիրքափոխու-
թյամբ գերազանցապես ունենք ե (եա>ե): Այս անցումը առատորեն վկայված
է հիշատակարաններում խոշորութեան>խոշորութեն ԺԴ, 61, յամսեանս>
յամսենս ԺԴ, 63, բարձրեալ>բարձրելուն ԺԵ, Բ, 357, հանգուցեալ>հանգուցե-
լոց ԺԵ, Գ, 12, ննջեցեալ> ննջեցելոց ԺԵ, Գ, 14, մատեան>մատենիս ԺԵ, Գ, 17,
մենակեաց>մենակեց ԺԵ, Գ, 33 և այլն: Եա>ե հնչյունափոխությունը կատար-
վում է ոչ միայն բառերի ուղիղ կամ թեք ձևերում, այլև խոնարհման համակար-
գում. գրաբարյան անցյալ կատարյալի եզակի երրորդ դեմքի -եաց վերջավո-
րությանը զուգահեռ՝ վկայված են -եց -ով ձևերը, ինչպես՝ «...ծաղկեց աւետա-
րանս և գլխագրեց» ԺԴ, 28:

⁷ Տե՛ս Ա. Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1964, էջ 7:

⁸ Ա. Կնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Բ. Ա, Եր., 1972, էջ 97:

Սակավաթիվ օրինակներով վկայված է նաև **եա>ա** հնչյունափոխությունը՝ եկեղաց **ժԳ,13** (փխ. եկեղեաց), տեղաց **ժԳ,15** (փխ. տեղեաց): Այս փոփոխությունն ունի ձևաբանական արժեք և բացատրվում է ու-ա խառն հոլովման պարզեցմամբ:

Ոյ - Հիշատակարաններում նշյալ երկբարբառը առավելապես անփոփոխ ձևով է վկայված, սակայն առկա սակավաթիվ օրինակներն ուրվագծում են հետագա պարզեցման միտումները: Մասանվորապես վկայված են ինչպես ոյ>ո, ոյ>ու, այնպես էլ ոյ>ի փոփոխությունները. ոյ>ո - «...վասն կարդալո կամ աւիմակելո» **ժԳ,70**, ոյ>ու - իրիցոյ>իրիցու **ժԳ,205**, բարձրելոյն>բարձրելուն **ժԵ,Բ,357**, առնելուն **ժԵ,Գ,25**, քոյր>քուր **ժԵ,Գ,73**, ոյ>ի - քոյր>քիր **ժԵ,Բ,360**, թոյլ>թիլացա **ժԵ,Բ,360**: Ըստ որում ոյ>ի փոփոխությունը 2 օրինակով վկայված է միևնույն ձեռագրում, որ կազմվել է 1474 թվականին Վայոց Ձորում:

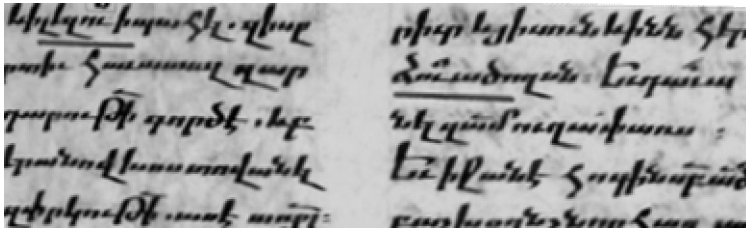
Իւ / եւ երկբարբառները հիշատակարանների լեզվում վկայված են ժամանակին հասուկ իրենց փոփոխություններով, ինչպես՝ իւ>ու - Սիւնեաց>Սունեաց **ժԵ,Ա,63**, հիւսն>խուսն **ժԵ,Բ,313**, միւս>միուս **ժԵ,Բ,340**: Իւ>ու հնչյունափոխության ևս մի օրինակ է վկայված 1440 թվականին Աղթամարում կազմված ձեռագրի հիշատակարանում. «... յիշեցիք ի Քրիստոս զուրեմնց ծնալս և զուրեմնց հոգիմ...» **ժԵ,Ա,506**: Այստեղ հնչյունափոխությունը կատարվել է բառասկզբի դիրքում, ինչը ցույց է տալիս, որ այդ փոփոխությունը դիրքային բնույթ չունի և ընդգրկում է բոլոր դեպքերը: Մյուս կողմից պետք է նկատել, որ վկայված օրինակները գերազանցապես Աղթամարում կազմված ձեռագրերից են: Իւ>ի հնչյունափոխության մեկ օրինակ ենք գտել քննվող հիշատակարաններում. «...և իւր փեսիմ՝ Արևշահիմ» **ժԳ,74**:

Հիշատակարաններում վկայված են նաև **եւ** երկբարբառի փոփոխությունները, որոնք հիմնականում հանգում են **եւ>ե** հնչյունափոխության, ինչպես՝ «...որ յահէ և յեկեղէ նոցա մաշեալք...» **ժԵ,Բ,51** (1455թ. Հաղբատ): Մի շարք դեպքերում վկայված է գիւղ/գեղ բառի հնչյունափոխված տարբերակը՝ գեղ ձևով (գեղ>գեղ), իւ>ու փոփոխությամբ գուղ տարբերակը վկայված չէ:

Այն, որ երկբարբառներն արդեն չէին գիտակցվում կամ դժվարություններ էին հարուցում հատկապես ընթերցանության ժամանակ, հստակորեն երևում է նաև ձեռագրերում հանդիպող նշաններից, որոնք քննական բնագրերի կազմության կամ այլ հրատարակությունների ժամանակ չեն արտահայտվում և միայն բնագրային տարբերակներում է հնարավոր դրանք տեսնել: Միայն ընթերցումներից խուսափելու համար ստեղծվում են հատուկ նշաններ, ինչպիսիք են «թաւ»-ը կամ «լերկ»-ը⁹: Սկզբնական շրջանում այսօրինակ նշանները կիրառվում էին հենց աւ երկբարբառի ճիշտ արտասանության համար, իսկ հե-

⁹ Կետադրական սույն նշանների մասին տե՛ս Հ. Մ. Մխիթարյան, Հայերենի կետադրության համառոտ պատմություն, Եր., 1972, էջ 89 և 106:

տագայում, դրանք տարածվում են մյուս բոլոր երկբարբառների վրա (գծանշումը մերն է):

ՄՄ հ^մ 887, 21ա

Հիշատակարանների լեզվում փոփոխության են ենթարկվում նաև գրաբարյան եռաբարբառները (եայ, եալ, տյ, իայ), որը նույնպես բնական պետք է համարել լեզվի զարգացման միջինհայերենյան փուլի համար: Եռաբարբառների պարզեցման միտումներն առկա էին դեռևս գրաբարում:

Իոյ - Ի հանգով բառերի հոլովման դեպքում սեռականում սպասվող -ոյ վերջավորության փոխարեն (հոգի> հոգոյ) երբեմն հանդիպում է -ոյ վերջավորությունը՝ հոգի> հոգոյ: Իոյ եռաբարբառի այս փոփոխությունները ետդասական գրաբարի շրջանում աստիճանաբար մեծ թիվ են կազմում, իսկ ահա XIV-XV դարերի հիշատակարաններում նշյալ եռաբարբառի կողքին առատորեն վկայված են տյ>ոյ>ո/ու հնչյունափոփոխության օրինակները, ինչպես՝ «...իշատակ հոգո իւրոյ» ԺԴ, 32 կամ «...փառս տացուք Հօր և Որդոյ և Սուրբ Հոգոյն» ԺԵ, Բ, 50, «իշատակ իւր հոգուն» ԺԵ, Ա, 402 և այլն: Այսպիսով, տյ>ոյ>ո/ու հնչյունափոխական շղթան ամբողջությամբ վկայված է քննվող աղբյուրներում:

Եայ - Այս եռաբարբառի հնչյունափոխությունը (եայ>է), որ գործում էր դեռևս գրաբարում, միջին հայերենի շրջանում անփոփոխ է մնում: Հիշատակարաններում վկայված են այդ հնչյունափոխության որոշ օրինակներ, որոնցից առավել տարածվածը Բրիտանոնեայ>Բրիտանոնէին ԺԵ, Գ, 14 ձևն է: Եայ>է հնչյունափոխությունը երկու կերպ է բացատրվում. Աշոտ Աբրահամյանը եռաբարբառի հնչյունափոխությունը ներկայացնում որպես եայ>եյ>է փոփոխության արդյունք, այսինքն՝ եա(յ) երկբարբառը շեշտակորույս լինելով դառնում է ե(յ), իսկ ե⁺յ հնչյունակապակցությունը հանգեցնում է է-ի: Որպես օրինակ, Աբրահամյանը նշում է պաշտօնեայ⁺ի=պաշտօնեյի-պաշտօնէի¹⁰: Աբրահամյանի այս կարծիքը հերքում է Հովհաննես Մուրադյանը: Եայ>է հնչյունափոխությունը նա բացատրում է հետևյալ ճանապարհով՝ եայ>եա>է(ե)¹¹: Այսինքն՝ հնչյունափոխության առաջին քայլում ընկնում է յ ձայնորդը, որից հետո պարզապես գործում է եա>է երկբարբառային հնչյունափոխությունը, որի մասին

¹⁰ Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1964, էջ 14-15:

¹¹ Հ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 199:

խոսել ենք վերևում: Մեր կարծիքով ևս եայ եռաբարբառի հնչյունափոխությունը ընթացել է եայ>եա> է ճանապարհով: Բացի այդ, հայտնի է, որ պատմական հնչյունափոխության արդյունքում մի շարք երկբարբառներ հետագայում վերածվել են երկհնչյունների (ինչպես՝ ձին>ձյուն, ալեր>ալուր, մատեան>մատյան և այլն), եայ եռաբարբառի դիքում կրկին ունենք յա երկհնչյունը (քրիստոնեայ>քրիստոնյա, արծաթեայ>արծաթյա և այլն), որից հետևում է պատմական հնչյունափոխության՝ եայ>եա>ե ընթացքը:

1314թ. Գլաձորում կազմված մի ձեռագրի հիշատակարանում վկայված է եայ>այ փոփոխություն, որը հավանաբար սխալագրություն է: Այդպես է կարծել նաև տվյալ շրջանի հիշատակարանների ժողովածուի հրատարակիչ Ա. Մաթևոսյանը և համապատասխան նշանների միջոցով վերականգնել է եռաբարբառը կազմող ե ձայնավորը. «Զմեղսամետկ անձն և զորժող ուխտի կրօնաւորութեան զՄխիթար՝ յիշ[ե]լայ, հառաչ[ե]լայ խոր...» ԺԳ, 103:

Եաւ - Գրաբարյան այս եռաբարբառի հնչյունափոխության տիպերից հիշատակարաններում վկայված են եաւ>եւ և եաւ>եօ փոփոխությունները: Ըստ որում եթե եաւ>եւ հնչյունափոխությունը բացատրվում է շեշտակորույս լինելու դեպքում ա-ի անկմամբ (առաջեաւ>առաջև ԺԵ, Գ, 16), ապա եաւ>եօ փոփոխությունը պետք է բացատրել երկբարբառի ընդունված փոփոխությամբ՝ աւ>օ: Այսինքն՝ ե-ն չի գիտակցվել տվյալ հնչյունակապակցության միավոր, ինչպես՝ շարեօփ ԺԳ, 160, նախնեօփ ԺԵ, Ա, 11, ալեօփ ԺԵ, Ա, 302, կենդանեօփ ԺԵ, Ա, 303, կարծեօփ ԺԵ, Ա, 580 և այլն: Այս երևույթը վկայված է դեռ գրաբարյան շրջանի բնագրերում:

Իայ եռաբարբառը հիմնականում հնչյունափոխվում է ե-ի կամ մնում անփոփոխ: Երկու տիպն էլ վկայված է հիշատակարաններում: Իայ>ե-ի մենակեցաց ԺԵ, Ա, 574, մենակ ԺԵ, Ա, 658 և այլն: Մյուս կողմից ունենք անհնչյունափոխ իայ եռաբարբառ, ինչպես՝ միայնակեց ԺԳ, 273:

Հիշատակարաններում ձայնավորների, երկբարբառների ու եռաբարբառների վերոնշյալ փոփոխություններն առավելապես օրինաչափ են՝ բացառությամբ որոշ շեղումների: Սակայն երբեմն, ինչպես արդեն ընդգծել ենք, փոփոխությունները կարող են պայմանավորված լինել ոչ թե լեզվական այս կամ այն վիճակով (գրական, խոսակցական, բարբառային), այլ սխալագրությամբ կամ գրիչների թերուսությունը: Այս երևույթն ավելի ակնառու է բաղաձայնական համակարգի ուսումնասիրության դեպքում: Օրինակ՝ հիշատակարաններում բազմիցս վկայված թուխթ, թուղտ, թուխտ և այլ նման ձևերը բացատրել որպես ղ>լ շփականների փոփոխության արդյունք, թե՛ համարել սխալագրություն, կամ նույն բառի դեպքում թ>ա բացատրել թ-ի շնչեղության կորուստով, թե՛ կրկին դիտարկել որպես գրչի կողմից թուլ տրված վրիպում: Հնչյունական հաջորդ կարևոր խնդիրը տեղայնացումն է, որն այս դեպքում բավական դժվար է, իսկ երբեմն՝ ոչ հավաստի եզրահանգումների առիթ կարող է լինել:

նել: Արդ, ինչպե՞ս համոզված լինել, որ վկայված բառն իր հնչյունական կազմով հատուկ է հենց այդ տարածքին, հատկապես բարբառային երևույթների ուսումնասիրության դեպքում: Ճիշտ է ակադեմիկոս Գ. Ջահուկյանը, երբ գրում է. «Մեր ունեցած վկայությունները բնականաբար շունեն տարածական և ամբողջական ընդգրկում, գրանցման ճշգրտություն և չեն տալիս բարբառների վերաբերյալ քիչ թե շատ լիակատար պատկեր, բայց մենք արդեն հնարավորություն ունենք հետևելու հայ բարբառների դասակարգման համար հիմք ընդունված հատկանիշների ձևավորմանը»¹²:

Վերը ասվածից հետևում է, որ քննվող շրջանի հիշատակարաններում բաղաձայնների փոփոխությունները համակարգային բնույթ չեն կրում. դրանք առանձին բառերում վկայված ձևեր են: Ուստի, բաղաձայն հնչյունների փոփոխությունները համակարգված ներկայացնելու համար առանձնացրել ենք չորս հիմնական խումբ՝

1. Զայնեղների շնչել խլացում - բառամիջում ափեղա ժե, Բ, 304 (բ > փ), թարճմանեցին ժԴ, 639, աւաճերեց ժե, Գ, 11 (գ > ք), անխարթախ ժե, Լ, 5 (դ > թ), բառավերջում շոճ ժե, Լ, 652, փափաճ ժԴ, 51 (գ > ք), Խարթերթ ժե, Գ, 11 (դ > թ), կնոշ ժԴ, 623, մարթրոշ, իրիցկնոշ ժե, Բ, 449, քաշ ժե, Գ, 15, նորայբողբոշ ժե, Գ, 15 (ջ > չ),

2. Շնչել խուլերի ձայնեղացում - բառասկզբում բցուն ժԴ, 63, բոխարէն ժե, Գ, 77 (փ > բ), դանաք ժե, Գ, 12 (թ > դ), բառամիջում ընթերձողք ժե, Բ, 371 (ձ > ց), երեգալեան (երեգալեան... ծփէր) ժԴ, 51 (ք > գ), ընդերնուք ժԴ, 70 (թ > դ), բառավերջում աստուածաշունջ ժե, Գ, 71 (չ > ջ),

3. Զայնեղների խլացում - բառասկզբում կումբէթ, կումբէթայարկ, կիր ժե, Բ, 360 (գ > կ), աեգերեալ ժե, Բ, 253 (դ > տ), բառամիջում ի նահանկէն ժԴ, 6, անկամ ժԴ, 28, ալկտիք, ժե, Լ, 257, ժառանկող ժե, Գ, 9 (գ > կ), էակար (դ > տ, գ > կ) ժե, Բ, 219, անարանիկ ժե, Բ, 449 (դ > տ), անծկալի ժե, Լ, 5 (ձ > ծ), բառավերջում հինկ ժե, Գ, 21 (գ > կ), յիշողացա ժե, Բ, 225, քահանայքա ժե, Բ, 371 (դ > տ), տանծ ժե, Գ, 289 (ձ > ծ)

4. Խուլերի ձայնեղացում - բառամիջում պաբուն ժե, Լ, 398 (պ > բ), ցանգալի ժԴ, 61, մանգունս ժԴ, 115, ընգալա ժԴ, 654, անգեալ ժե, Լ, 66 (կ > գ), ընդիր ժԴ, 243, ճշդել ժԴ, 443 արարադեան ժե, Բ, 132, ընդելութին ժե, Գ, 10, դիդապետ ժե, Գ, 15, լադին ժե, Գ, 25 (տ > դ), գձագրեցի ժԴ, 442, ընձայ ժե, Բ, 312 (ծ > ձ) և այլն:

Նշենք ձայնորդների հնչյունափոխությունները, որոնք վկայված են հիշատակարաններում.

Մ > Ն - ձայնորդ այս բաղաձայնների հիմնական փոփոխությունը արտահայտվում է խոնարհման համակարգում հոգնակի առաջին դեմքում, ինչպես՝

¹² Գ. Ջահուկյան, Բարբառային երևույթներ հայկական հիշատակարաններում, Եր., 1997, էջ 20:

չգիտեմք ժԿ,425, կանք ժԵ,Բ,260, ունիմք ժԵ,Բ,382, գնացիմք ժԿ,499, անկեցիմք ժԵ,Ա,150, անկանք ժԵ,Ա,302, գնեցիմք ժԵ,Ա,411 և այլն: Այս փոփոխությունն ավելի մանրամասն կանդրադառնանք խոնարհմանը վերաբերող գլխում:

Յ - այս կիսաձայնը մի քանի փոփոխություններով է վկայված.

1. Յ>հ - հնչյուփոփոխության հիմնական պատճառը համարվում է արտասանության փոփոխությունը¹³, ըստ որում հիշատակարաններում վկայված օրինակները ցույց են տալիս, որ փոփոխությունը լինում է և՛ բառասկզբում, և՛ բառամիջում, ինչպես՝ «...զահագին աւրն շէմ հիշել...» ժԿ,22, «...գրեցաւ սա ձեռամբ հոգնամեղ և սուտանուն...» ժԿ,69, «...գեկեղեցիս քարահատակ կործանեաց» ժԵ,Ա,5:

2. Յ-ի անկում - ձայնորդի կորուստը վկայված է բառամիջի և բառավերջի դիրքերում: Հետաքրքիր է, որ բառամիջում յ-ի կորուստը նկատվում է հիմնականում երկու ձայնավորների միջև, որտեղ վերջինս հորանջի դեր է կատարում ֆահանաի ժԿ,50, ընծաեցաւ ժԿ,66, վաեղումն ժԵ,Ա,99, յերեկուացեալ ժԵ,Բ,22, կու տաիմք ժԵ,Գ,11 և այլն: Յ-ի անկում է նկատվում բառավերջում ա և ո հնչյուններից հետո՝ ֆահանա ժԿ,26, մերո ժԿ,29, իմո ժԿ,65, ի վերա ժԵ,Ա,183 և այլն:

3. Յ-ի հավելագրություն - բառասկզբի և բառամիջի դիրքերում բազմաթիվ օրինակներով վկայված են յ-ի անհարկի գրություններ: Բառասկզբի դիրքում հիմնականում արտահայտվում է նախդրային կրկնակի գործածությամբ ձայնավորով սկսվող բառերի դեպքում. այս պարագայում յ-ի նախդրային իմաստը միազնեղ է, ինչպես՝ ի յայրս ժԵ,Ա,31, ի յաղալթս ժԵ,Ա,372, ի յարֆայութեանն ժԵ,Ա,583, ի յորդոյ ժԵ,Բ,286, ի յերկրէ (ն.տ.): Առատորեն վկայված են յ-ի անհարկի կիրառություններ բառամիջյան դիրքերում և՛ գերայնչակ ժԿ,26, եղբայրք ժԿ,64, աստուածայպահ ժԿ,76, բազմայարչար ժԿ,77, խաչայհանուաց ժԵ,Բ,13 և այլն:

Ռ>ր և **Ր>ռ**: Սակավ օրինակներով են վկայված և սահմանափակվում են հիմնականում հետևյալ ձևերով. *ռ>ր* - մոբացայ ժԿ,38, ընդերնոք ժԿ,70, *ր>ռ* - ձմեռան ժԿ,15, դռան ժԵ,Ա,116:

Մեկ-երկու օրինակներով հանդիպում են **ֆ** և **փ** հնչյունների փոփոխություններ, ինչպես՝ փռանկաց ժԿ,239, ֆիլիսոֆայի ժԵ,Ա,468:

XIV-XV դարերի հիշատակարաններում առատորեն վկայված է **հ>խ** փոփոխությունը բառասկզբում և բառամիջում, ինչպես՝ հալալ խալալ ժԿ,650, հոյակապ խոյակապ ժԵ,Բ,86, նահատակեցաւ խախատակեցաւ ժԵ,Բ,102, հարուստ խարուստ ժԵ,Բ,183 և այլն: Հ>խ փոփոխությունը հատուկ է հայերենի մի շարք բարբառների (Վան, Խոյ, Բայազետ և այլն) և համակողմանի քննու-

¹³ Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ.Ա, Եր., 1972, էջ 137:

թյան է առնվել այդ բարբառների ուսումնասիրությամբ զբաղվողների կողմից: 1457 թ. Լիմուս ընդօրինակված «Յայսմաուրքի» հիշատակարանում մեկ անգամ վկայված ենք գտնում նաև հակառակ փոփոխությունը՝ խ>հ. ... գնանֆ գինի Խմեմֆ... ԺԵ,Բ,79: Խ>հ փոփոխության մեկ այլ վկայություն է հրոխա բառը ԺԵ,Գ,12: Հնչյունական այս տարածությունները գիտակցել են նաև գրիչները. այդ մասին տեղեկանում ենք դարձյալ հիշատակարաններից, ինչպես՝ «...անմեղադրուքին խնդրեմ վասն սխալանաց գրոցս, եթէ անլի կամ պակաս գտանիցի ի սմա, եթէ կէտ, եթէ տուն և եթէ ստոր և եթէ այլ ինչ բառ, ի Խէ կամ ի Հոյ, զի գիտնականմն քաջ գիտեն, որ ի հին գրեանմն այսպիսեացս ոչ ինչ փոյթ է արարած...» ԺԿ,13: Խ և հ հնչյունների տարբերությունն այնքան էր զգալի էր գրիչների համար, որ 1434 թ. Խարբերդում ընդօրինակված ավետարանի գրիչ Ստեփանոսն իր հիշատակարանում միևնույն բառը գրում է երկու հնչյուններով: Այդ մասին տեղեկանում ենք Լ. Խաչիկյանի համապատասխան ծանոթագրությունից. «Սխալ չկատարելու մտահոգությամբ, կասկածելի թվացող մի շարք բառեր նա գրում է և՛ այսպես և՛ այնպես: «Շնորհալի» բառի «հ» տառի վերևում, տողամիջում գրել է «խ», ցանկանալով ասել, որ այդ բառը գուցե կարդացվելու է «շնորխալի» ձևով...» ԺԵ,Գ,380 (տե՛ս տողատակի ծանոթագրությունը):

Բաղաձայնների հնչյունափոխական հետաքրքիր, բայց ոչ համակարգային օրինակներից հիշատակենք հետևյալները. առնմանությամբ է բացատրվում աշխույժ ԺԿ,568 բառը, որտեղ առաջին շ -ի ազդեցությամբ ձայնեղ շփական Ժ -ն վերածվել է խուլ շփական շ -ի (Ժ>շ): Գարձյալ լիակատար առնմանություն է կատարվել զանգակ>զանկակ ԺԵ,Գ,71 բառի դեպքում, որտեղ բառավերջի խուլ պայթական կ-ի ազդեցությամբ գ-ն կորցրել է իր ձայնեղության հատկանիշը՝ դառնալով խուլ պայթական կ: Տարնմանությամբ կարելի է բացատրել այն պատճառը, որ 1469 թվականի մի հիշատակարանում վկայված է արախողճող բառը ԺԵ,Բ,281 (խ>հ): Տարնմանման հետևանք է նաև պաբուն ԺԵ,Ա,398 բառաձևը, որտեղ բառասկզբի խուլ պայթականը փոխել է հաջորդ պ-ի որակը՝ վերածելով ձայնեղ պայթական ք -ի (պ>ք): Ամիրդովլաթ Ամասիացու 1459 թվականի բժշկարանի հիշատակարանում կարդում ենք. «...շինեցի զխարապատինն լման» ԺԵ,Բ,115: Այս նախադասության մեջ խարապատին բառը պետք է հասկանալ ախրապատին (արաբ. դեղագիրք), այսինքն՝ գործունենք դրափոխության հետ: Գարձյալ դրափոխության հետևանք է «կարմունջ» ԺԵ,Գ,257 բառը (փխ. կամուրջ): Հոկտեմբեր ամսանվան համաբանությունում սեպտեմբեր ամսանունը մեկ անգամ վկայված է սեկտեմբեր տարբերակով ԺԵ,Բ,346: Համաբանության ուժով փոփոխության է ենթարկվել նաև արաբերեն բառը, որ պարսկերեն բառի կողքին վերածվել է «յարապկերէն» ձևի ԺԵ,Գ,24: Հնչյունի, վանկի կորուստ կամ ամփոփում է նկատվում կոչկար ԺԵ,Բ,112 (...եւ զմար պապն իմ զկոչկար Յակոբն...), շնհաւոր ԺԵ,Բ,290

(...գիրքս շնհաւոք առնէ...), ժողիմ *ԺԵ, Բ, 136*, շարակներ (...գաակաւ շարակներս գծագրեցի...*ԺԵ, Բ, 70*), գրծարախազ շարակում *ԺԵ, Գ, 10* բառերում: Հնչունական նույնպիսի ամփոփման օրինակ է պիտի եղանակիչի աի ձևը, որ մի քանի անգամ վկայված է հիշատակարաններում, ինչպես՝ «Թէ աի լինիս ես Բահանայ» *ԺԵ, Բ, 90*, «գի՞նչ աի լինիս ի յահեղ ձայնէն Յիսուսի» *ԺԵ, Բ, 167*:

Սակայն օրինակներով են վկայված նաև հետևյալ հնչունափոխությունները.

Խ>ղ - վաղճանեցաւ *ԺԳ, 6*, դանութեան *ԺԵ, Ա, 585*, սղալանաց *ԺԵ, Բ, 62*, ուղտ *ԺԵ, Բ, 208*, նկատելի խուլ հնչունի (խ) ձայնեղացում: Դժվար է հստակորեն նշել, որ այս և մյուս փոփոխությունները համակարգային բնույթ ունեն, քանի որ, մեր կարծիքով, նման օրինակների զգալի մասը կարող են սխալագրությունների հետևանք լինել. այդ երևում է նաև մեկ հիշատակարանում նույն բառի տարբեր գրություններից:

Ղ>խ - թուխթ *ԺԵ, Ա, 652*, բառավերջի շնչեղ խուլ բաղաձայնի(թ) ազդեցությամբ ձայնեղ ղ-ն վերածվել է խուլ հնչունի խ-ի:

Ձ>ս - քարտիսի *ԺԵ, Գ, 199*, երկու ձայնավորների միջև սուլական զ-ն կորցրել է ձայնեղության հատկանիշը և վերածվել ս խուլ հնչունի:

Մյուս փոփոխությունների դեպքերը սահմանափակվում են մեկ-երկու օրինակներով, ինչպես՝ հարկադրական եղանակի պիտի եղանակիչի տարբերակները. վերջին ի -ի անկմամբ (պիտ) քանիցս վկայված է հիշատակարաններում, բայց հանդիպում է նաև պիթ ձևով *ԺԵ, Բ, 378* (Վայոց Ձոր), որտեղ բառավերջի դիրքում տեղի է ունեցել խուլ պայթականի (տ) շնչեղացում (*տ>թ*), նույն փոփոխությունն է նաև լաթին *ԺԵ, Գ, 24* բառում (լատին> լաթին):

Այսպիսով, XIV-XV դարերի հիշատակարանների հնչունական առանձնահատկությունները մի կողմից օրինաչափ են և գալիս են դեռևս գրաբարից (ձայնավորների, երկբարբառների և եռաբարբառների փոփոխություններն ու պարզեցումը, բաղաձայնական համակարգը), մյուս կողմից առկա են զգալի թվով շեղումներ, որոնք բացատրելի են ոչ միայն ժամանակի գրական լեզվի կամ բարբառների ազդեցությամբ, այլ նաև սխալագրություններով: Անգամ նույն հիշատակարանում կողք կողքի կարող են լինել նույն բառի մի քանի տարբերակներ, որն առաջին հերթին ցույց է տալիս տվյալ գրչի ուղղագրական ոչ բավարար գիտելիքները: Հետևաբար, ինչպես նշել ենք, խիստ դժվար է հնչունական փոփոխությունների տեղայնացումը. այն առանձին և նեղ քննությունն իրար է վերջի կարող է լինել և դուրս է մեր քննության հիմնական նպատակից:

